

Zaborski, Marcin

U źródeł sądownictwa państwa totalitarnego : zmiany ustroju sądownictwa powszechnego w tzw. Polsce Lubelskiej (22 lipca 1944 - 31 grudnia 1944) : zarys problematyki

Czasy Nowożytne 18-19, 35-40

2005

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Marcin Zaborski
(Lublin – Warszawa)

**U źródeł sądownictwa państwa totalitarnego:
zmiany ustroju sądownictwa powszechnego w tzw. Polsce Lubelskiej
(22 lipca 1944 – 31 grudnia 1944)
Zarys problematyki**

Uwagi wstępne

W niniejszym opracowaniu przedstawię w zarysie zmiany, jakie zaszły w ustroju sądów powszechnych w okresie istnienia Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego, czyli w krótkim okresie 5 miesięcy i 9 dni (22 lipca 1944 – 31 grudnia 1944)¹. Punktem wyjścia tych rozważań będą trzy tezy:

Teza pierwsza:

W tzw. Polsce Lubelskiej ustrój sądów powszechnych zasadniczo miał się opierać na przepisach sprzed 1939 r., tj. przede wszystkim na przepisach rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 lutego 1928 r. *Prawo o ustroju sądów powszechnych*². Do takiej, dość zaskakującej sytuacji, doszło ze względu na to, że nowa władza – równocześnie z przyjęciem koncepcji kontynuacji ustroju sądów powszechnych II RP – w całości odrzuciła ustrój sądownictwa wojskowego II RP. Ustrój sądownictwa wojskowego PKWN opierał się na całkowicie nowych, „rewolucyjnych” przepisach, pochodzących, co ciekawe, jeszcze sprzed dnia powstania PKWN, a mianowicie na *Kodeksie Postępowania Karnego Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR* z 1943 r.³, wydanego w *Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR*, podlegających komunistycznemu Związkowi Patriotów Polskich, a także na dekreście PKWN z dnia 23 września 1944 r. *Prawo o ustroju Sądów Wojskowych i Prokuratury Wojskowej*⁴ oraz licznych „aktach” niższego rzędu (rozkazach, okólnikach, itp.)⁵.

¹ Ze względu na źródłowy charakter niniejszego opracowania, autor zrezygnował z przywoływania literatury tematu. Zainteresowanym należy polecić w szczególności liczne prace Adama Lityńskiego oraz Andrzeja Rzeplińskiego.

² Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 lutego 1928 r. *Prawo o ustroju sądów powszechnych*, Dz.U., 1928, nr 12, poz. 93, z późniejszymi zmianami.

³ *Kodeks Postępowania Karnego Polskich Sił Zbrojnych w ZSRR*, kopia w Bibliotece IWSN.

⁴ Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 23 września 1944 r. *Prawo o ustroju Sądów Wojskowych i Prokuratury Wojskowej*, Dz. U., 1944, nr 6, poz. 29.

⁵ Opieranie ustroju sądownictwa wojskowego na aktach niższego rzędu niż ustawa i rozpo-

Teza druga:

Sądownictwo powszechne od pierwszych dni ponownego zaistnienia w 2. połowie 1944 r. utraciło większość swoich kompetencji w sprawach karnych na rzecz sądownictwa wojskowego oraz częściowo na rzecz specjalnych sądów karnych⁶. Zakres podsądności sądom wojskowym i zakres właściwości rzeczowej sądów wojskowych osiągnął w dobie PKWN rozmiary niespotykane dotychczas w historii państwa polskiego. Każdy czyn zabroniony mógł być, *de facto*, osądzony przez sąd wojskowy. Okoliczność ta miała bezpośredni wpływ na kształt ustroju sądów powszechnych.

Teza rzecia:

Konsekwencją objęcia władzy przez komunistów w Polsce w połowie 1944 r. była konieczność szybkiego i sprawnego powołania do życia między innymi całkowicie „nowego”, „ludowego”, „socjalistycznego” wymiaru sprawiedliwości; sądownictwa „nowego typu”, skrojonego na wzór sądownictwa sowieckiego.

Sądy przysięgłych i sędziowie pokoju

Już czwarty z kolei dekret PKWN, wydany w dniu 15 sierpnia 1944 r., a mianowicie dekret *O wprowadzeniu Sądów Przysięgłych*⁷, dotyczył reformy sądownictwa – a ściślej sądownictwa II Rzeczypospolitej. Konieczne jest zaznaczenie, że PKWN został upoważniony przez Krajową Radę Narodową do wydawania dekretów z mocą ustawy tego samego dnia, na mocy ustawy *O tymczasowym trybie wydawania dekretów z mocą ustawy*⁸. Fakt ten świadczy, moim zdaniem, o tym, jak bardzo istotna dla nowej władzy była kwestia natychmiastowego przebudowania – z zachowaniem dotychczasowej fasady – powszechnego wymiaru sprawiedliwości.

Na podstawie dekretu z dnia 15 sierpnia 1944 r. przywrócono *de iure* instytucję sądów przysięgłych i sędziów pokoju, która została zniesiona w II RP na mocy ustawy z dnia 9 kwietnia 1938 r.⁹. Wyraźnie trzeba podkreślić, że instytucja sądów przysięgłych i sędziów pokoju nie jest charakterystyczna dla sądownictwa sowieckiego. Wręcz przeciwnie – występowała i występuje w wielu krajach demokratycznych.

rządzenie wykonawcze wydane na jej podstawie było działaniem oczywiście bezprawnym, charakterystycznym dla państwa totalitarnego.

⁶ Specjalne Sądy Karne zostały powołane do życia na podstawie dekretu PKWN z dnia 12 września 1944 r. Zob.: dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 12 września 1944 r. *O specjalnych sądach karnych dla spraw zbrodniarzy faszystowsko-hitlerowskich*, Dz.U. z dnia 13 września 1944 r.

⁷ Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 15 sierpnia 1944 r. *O wprowadzeniu Sądów Przysięgłych*, Dz.U., 1944, nr 2, poz. 7. Dekret ten wszedł w życie z dniem 22 sierpnia 1944 r.

⁸ Ustawa z dnia 15 sierpnia 1944 r. *O tymczasowym trybie wydawania dekretów z mocą ustawy*, Dz.U., 1944, nr 1, poz. 3.

⁹ Ustawa z dnia 9 kwietnia 1938 r. *O zniesieniu instytucji Sądów Przysięgłych i sędziów pokoju*, Dz.U., 1938, nr 24, poz. 213.

Należy jednak zaznaczyć, że owa prawna restytucja sądów przysięgłych i sędziów pokoju okazała się tylko ładną fasadą, atrapą, za którą usiłowano ukryć prawdziwy, totalitarny charakter tworzącego się sądownictwa Polski Ludowej. W rzeczywistości bowiem nie doszło do przywrócenia sądów przysięgłych. Orzecznictwo Sądu Najwyższego poszło bowiem w tym kierunku, że sam dekret z dnia 15 sierpnia 1944 r. nie może być podstawą do funkcjonowania sądów przysięgłych. Traktowano go jako swoistą zapowiedź zorganizowania tych sądów w bliżej nieokreślonej przyszłości. Taka interpretacja była jednak jawnie *contra legem*, albowiem art. 1–3 i art. 5 tego dekretu stanowiły, że z dniem jego wejścia w życie – tj. 22 sierpnia 1944 r. – następuje powrót do stanu prawnego obowiązującego przed wejściem w życie wspomnianej wyżej ustawy z 9 kwietnia 1939 r. Co więcej – przepisy dekretu miały być stosowane nawet do spraw wszczętych przed jego obowiązywaniem.

Co ciekawe, w niektórych sądach (np. Sądzie Okręgowym w Przemyślu), prawdopodobnie prezesi samodzielnie, z własnej inicjatywy, powoływali ławy przysięgłych do rozpoznawanych spraw karnych. Potem jednak wyroki wydane przez takie sądy przysięgłych były uchylane przez Sąd Najwyższy, ze względu na ich nieważność – brak podstaw prawnych do działania ław przysięgłych.

Zagadnienie, dlaczego władze komunistyczne zrezygnowały ostatecznie z sądów przysięgłych, jest intrygujące. Otóż w krótkim czasie uznano, że sądy przysięgłych są w swej istocie tworem „burżuazyjnym, reakcyjnym” i nie do zaakceptowania w nowej, „ludowej” Polsce. Notabene pierwsze koncepcje komunistów, pochodzące z połowy 1944 r., nie były jasno sprecyzowane co do przyszłego modelu sądów orzekających. Nie ulegała wątpliwości tylko jedna przesłanka – że musiało to być coś „nowego, demokratycznego”, coś, co będzie odróżniało sądy „ludowej” Polski od sądów II RP. Jak twierdził w 1944 r. Edward Osóbka-Morawski, „Nowe reformy sądownictwa [...] idą po linii zdemokratyzowania go przez wprowadzenie sądów przysięgłych, sądów gminnych, sądów obywatelskich itp”¹⁰.

Okazało się, że wprowadzenie sądów przysięgłych może być dla władz niebezpieczne co najmniej z dwóch powodów: praktyczno-politycznego i doktrynalnego. Niebezpieczeństwo praktyczno-polityczne tak scharakteryzował Stanisław Włodyka: „nie należy zapominać, że jest to okres walki o nowy ustrój społeczny, [...] w związku z czym instytucja sądów przysięgłych mogła być łatwo wykorzystywana przeciw władzy ludowej; niebezpieczeństwo to wynikało przede wszystkim z systemu powoływania i konstytuowania ławy przysięgłych, nie dającego większych możliwości kontroli jej składu pod względem politycznym”¹¹. Natomiast niebezpieczeństwo doktrynalne próbowano tłumaczyć w dwojaki sposób.

Argumentowano, po pierwsze, że odrębne orzekanie o winie (przez ławę przysięgłych) i karze (przez sędziego) byłoby zaprzeczeniem „dialektycznej jedności ele-

¹⁰ E. Osóbka-Morawski, *Odrodzona Polska w Nowej Europie*, Lublin 1944, s. 34.

¹¹ S. Włodyka, *Organizacja sądownictwa*, Kraków 1959, s. 189-190.

mentów czynu przestępczego” [winno być: czynu „przestępnego” – M.Z.]¹². Po wtóre uważano, że w Polsce Ludowej nie ma miejsca na monteskiuszowski podział władzy (co było, niestety, stwierdzeniem prawdziwym), dlatego też nie należy w „państwie ludowym” dzielić władzy pomiędzy sędziów i przysięgłych (co było już tylko stwierdzeniem kuriozalnym)¹³.

Zniesienie instytucji „pisarza hipotecznego”

Kolejną zmianę w ustroju sądów powszechnych należy ocenić jako mało istotną. Oto na mocy dekretu PKWN z dnia 4 listopada 1944 r. *O częściowej zmianie prawa o ustroju sądów powszechnych*¹⁴ zlikwidowano instytucję „pisarza hipotecznego”.

Zabiegu tego dokonano poprzez nadanie nowego brzmienia art. 271 *Prawa o ustroju sądów powszechnych z 1928 r.*¹⁵

Zniesienie zakazu przenoszenia sędziego na inne stanowisko bez jego zgody, zasady stałości wynagrodzenia sędziowskiego i naruszenie zasady samorządności

Ta nowelizacja była już jednak bardzo istotna. Na podstawie dekretu PKWN z 4 listopada 1944 r. *O upoważnieniu do tworzenia sądów oraz zmiany ich okręgów, a ponadto do przenoszenia sędziów na inne miejsce służbowe*¹⁶ – kierownik resortu sprawiedliwości otrzymał prerogatywę do przenoszenia sędziów, bez ich zgody, do innego, równorzędnego sądu. Uprawnienie to dotyczyło także przenoszenia prezesów i wiceprezesów sądów na stanowiska „zwykłych” sędziów, z jednoczesnym obniżeniem dotychczasowego wynagrodzenia.

Nadto na mocy ww. dekretu uchylono też przepisy art. 91–96 *Prawa o ustroju sądów powszechnych z 1928 r.*, dotyczące samorządowego trybu powoływania na wakujące stanowisko sędziego.

Treść tego dekretu w oczywisty sposób naruszyła aż trzy ustrojowe gwarancje niezawisłości sędziowskiej: gwarancję nieprzenoszalności sędziego bez jego zgody, zasadę stabilnego wynagrodzenia oraz zasadę samorządności sędziowskiej.

¹² E. Merz – referent główny; H. Świątkowski, W. Siedlecki, *Udział ludu w wymiarze sprawiedliwości. Dyskusja*, w: *Zagadnienia prawne Konstytucji Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Materiały sesji naukowej PNN 4-9 lipca 1953 r.*, tom III, pod red. S. Grzybowski, Warszawa 1954, s. 379-381, głosy A. Gubińskiego i Władysława Woltera.

¹³ E. Merz, *Lawnicy ludowi*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy”, 1953, nr 3, s. 285.

Naruszenie zasady podziału władzy oraz zasady godziwego wynagrodzenia, a także nieprzenoszalności i nieusuwalności sędziiego

Kolejne dwa dekrety PKWN, oba wydane 27 grudnia 1944 r.: dekret *O tymczasowym uregulowaniu uposażeń pracowników państwowych*¹⁷ oraz dekret *O tymczasowym unormowaniu stosunku służbowego i zaszeregowania funkcjonariuszów państwowych*¹⁸ – dokonały zrównania stanowiska sędziiego ze stanowiskiem urzędnika państwowego. Jak stanowił przepis, funkcjonariuszami państwowymi w rozumieniu tych dekretów byli także sędziowie.

Poza tym na mocy powyższych dekretów minister sprawiedliwości został upoważniony do zmiany grupy uposażenia i stanowiska służbowego sędziiego, a nawet na przeniesienie sędziiego lub zwolnienie go ze służby bez zachowania warunków i terminów w *Prawie o ustroju sądów powszechnych*.

Tym samym pogwałcono także fundamentalną zasadę konstytucyjną: zasadę podziału władzy (w tym przypadku zasadę wyraźnego rozróżnienia pomiędzy władzą wykonawczą i władzą sądowniczą). Naruszone zostały także ustrojowe gwarancje niezawisłości sędziowskiej: gwarancja stabilnego wynagrodzenia, gwarancja nieprzenoszalności sędziiego bez jego zgody oraz gwarancja nieusuwalności.

Rota przysięgi sędziowskiej

Ostatnim aktem prawnym wydanym przez PKWN, odnoszącym się do ustroju sądów powszechnych, był dekret z dnia 28 grudnia 1944 r. *O ślubowaniu urzędników państwowych i sędziów*¹⁹. Ustalono w nim nową rotę przysięgi sędziowskiej. Od tej pory sędziowie przysięgali „stać na straży konstytucji z dnia 21 marca 1921 r. oraz praw stanowionych przez Krajową Radę Narodową”. Trudno nie przypomnieć w tym miejscu, że konstytucja marcowa nie obowiązywała od 9 lat, zaś konstytucja kwiet-

¹⁴ Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 4 listopada 1944 r. *O częściowej zmianie prawa o ustroju sądów powszechnych*, Dz.U., nr 11, poz. 56.

¹⁵ Już 3 miesiące później przepis art. 271 *Prawa o ustroju sądów powszechnych* ponownie został znowelizowany, a to na podstawie dekretu z dnia 14 marca 1945 r. *O zmianie prawa o ustroju sądów powszechnych* (Dz.U. 1945, nr 9, poz. 46).

¹⁶ Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 4 listopada 1944 r. *O upoważnieniu do tworzenia sądów oraz zmiany ich okręgów, a ponadto do przenoszenia sędziów na inne miejsce służbowe*, Dz.U., 1944, nr 11, poz. 58.

¹⁷ Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 27 grudnia 1944 r. *O tymczasowym uregulowaniu uposażeń pracowników państwowych*, Dz.U., 1944, nr , poz. .

¹⁸ Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 27 grudnia 1944 r. *O tymczasowym unormowaniu stosunku służbowego i zaszeregowania funkcjonariuszów państwowych*, Dz.U., 1944, nr 16, poz. 89.

¹⁹ Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 28 grudnia 1944 r. *O ślubowaniu urzędników państwowych i sędziów*, Dz.U., nr 18, poz. 94.

niowa formalnie nie została uchylona. Te fundamentalne kwestie nie zostały jednak w ogóle zauważone przez „ludowego” ustawodawcę.

Wnioski końcowe

Okres PKWN trwał zaledwie 5 miesięcy i 9 dni. Pomimo tego nowa komunistyczna władza potrafiła w tym okresie dokonać likwidacji *de facto* sądownictwa powszechnego rozumianego jako władza niezależna od władzy ustawodawczej i władzy wykonawczej, a składająca się z niezawisłych sędziów.

Na początku 1945 r. sądownictwo powszechnie i jego sędziowie jawili się jako fragment władzy wykonawczej z urzędnikami, nazywanymi – tylko ze względu na tradycję – sędziami. W szczególności po 22 marca 1945 r., kiedy to w życie wszedł dekret z 14 marca 1945 r. *O zmianie prawa o ustroju sądów powszechnych*²⁰, na mocy którego znowelizowano przepis art. 121 *Prawa o ustroju sądów powszechnych*, znosząc zakaz przynależności sędziów do partii politycznych. W realiach Polski Lubelskiej oznaczało to zniesienie zakazu należenia przez sędziów sądów powszechnych do Polskiej Partii Robotniczej. Omówione powyżej nowelizacje nie wyczerpują, rzecz jasna, tematu ustroju sądów powszechnych po 1944 r.

Dorobek ustawodawczy PKWN wymaga bez wątpienia szczegółowych badań historyczno-prawnych, nie tylko pod kątem ustroju sądów powszechnych.

²⁰ Dekret z dnia 14 marca 1945 r. *O zmianie prawa o ustroju sądów powszechnych*, Dz.U., 1945, nr 9, poz. 46.